

τὸ ὅποιο ὑποδηλώνει καὶ τὴν μετατροπὴν τῆς συνειδήσεως σὲ «ἡθικὴν συνείδησιν»—, δτὶ διφείλει νὰ γίνει ὅ,τι εἶναι: Πνεῦμα ποὺ συναίσθάνεται «ἐν ἔαυτῷ σκηνοῦντος τὸν θεῖον λόγον»¹⁸³. ε) Στὴν ἀναγωγὴ τοῦ ὑποχειμένου σὲ «πρόσωπον ἐλεύθερον», πρᾶγμα τὸ ὅποιο ἐπέρχεται μαζὶ μὲ τὴν αὐτοσυνείδησή του ὡς θεμελιακοῦ συστατικοῦ της «ἀπείρου οὐσίας»¹⁸⁴.

Ἄκομη, ὅμως, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ «συνείδησις» δὲν ἔχει καταστεῖ πλήρως καὶ αὐθεντικά «ἐλευθέρα». Καθότι αὐτή, στὸ βαθμὸν πού, ὅπως καὶ νὰ ναι, περιορίζεται ἐντὸς του ὑποχειμένου, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος, σύμφωνα μὲ τὴν δοπία τὸ «ὑποχείμενον» νοεῖται καὶ ὑφίσταται ὡς τέτοιο «μόνον καθ' ὅσον εἶνε μέλος τοῦ ὄλου, τῆς κοινότητος... ἐν ᾧ ἀληθῶς πραγματοῦται τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ»¹⁸⁵. Γιὰ νὰ καταστεῖ «ἐλευθέρα», ἡ «συνείδησις» διφείλει νὰ συνυφανθεῖ μὲ ἕνα σύνολο καὶ ὅλων συνειδήσεων, οὕτως ὥστε νὰ μετατραπεῖ σὲ κοινὴ συνείδηση: «Ἡ συνείδησις ἐλευθέρα εἶνε τότε μόνον, ὅταν ἐκδηλουμένη συνδυάζηται μὲ ὅλας συνειδήσεις καὶ γίνεται κοινὴ συνείδησις»¹⁸⁶. Ἡ ἐλευθερία, μὲ ὅλα λόγια, δλοχληρώνεται μονάχα ὡς κοινωνικὴ καί, κατ' ἐπέκταση, πολιτικὴ/ἔθνικὴ καί —εύρυτερα— ιστορικὴ ἐλευθερία.

4. Ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία

Ἡ ἐλευθερία, στὸν βαθμὸν ποὺ αὐτὴ συμπίπτει, σὲ οἰοδήποτε ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα στὰ ὅποια ἐμφανίζεται, —μὲ τὴν «συνείδησιν ἡμῶν αὐτῶν» ὡς «συνείδησιν ἡν ἔχομεν τοῦ θεοῦ», δηλαδή, τῆς «ἀληθοῦς ἐννοίας τοῦ θεοῦ»¹⁸⁷, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν πιστῶν καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν θεσμοποιημένη μορφή της, τὴν Ἐκκλησία—, δὲν μπορεῖ, —στὴν κοινωνικὴ πλέον διάστασή της—, νὰ ἔγκειται παρὸς σὲ μία διπλή (ταυτόχρονη καὶ διαδοχικὴ συνάμα) κίνηση· αὐτή, μέσω τῆς δ-

183. Αὐτόθι, σ. 64.

184. Αὐτόθι, σ. 68.

185. Αὐτόθι, σ. 28.

186. Αὐτόθι, σ. 113. Γιὰ τὴν ἀντίληψη αὐτή, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν συνιστώσων της που πραγματοποιεῖται, πολύ σχηματικά, βέβαια, στὰ δύο τελευταῖα ὑποχεφάλαια, πβ. ἀναλ. καὶ G. W. F. HEGEL, Vorlesungen über die Philosophie der Religion, ἔνθ' ἀν., Bd. 17, σσ. 299-344.

187. Σχίσμα, ἔνθ' ἀν., σ. 32.

ποίας τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα (καί, ἔμμεσα, ἢ «ἀνθρωπίνη βούλησις»), στὴν προσπάθειά του νὰ ὁδηγηθεῖ στὴν αὐτοσυνείδηση, ἀφενός, ἀπαρνεῖται «πᾶσαν ἔξωτερικότητα» καὶ ἀπορρίπτει «πᾶσαν ἔξωτερικήν μεσιτείαν» στὴν ἐπαφή του μὲ τὸ καθολικὸ Πνεῦμα (Θεό) καί, ἀφετέρου, ἔσωτερικευόμενο ὅλο καὶ περισσότερο, καθιστᾶ ὡς Πνεῦμα «παρών» (ὅχι, δηλαδή, ἀπλῆ «ἀγάμησιν»¹⁸⁸) μέσα του τὸ καθολικὸν Πνεῦμα ἐνῷ, ὡς «βούλησις», «δύναται» πλέον «νὰ τίθηται εἰς ἀρμονίαν πρὸς τὴν θείαν»¹⁸⁹. Μὲ ἄλλους ὄρους, ἀκριβέστερους ἵσως, ἢ κοινωνικὴ ἐλευθερία συνίσταται στὴν αὐθεντικὴ διαλεκτικὴ συνύφανση Θρησκείας καὶ Ἐκκλησίας, δηλαδή, στὴν ἐκμηδένιση ἢ ἐλαχιστοποίηση τοῦ «σχίσματος», ἀφενός, ἀνάμεσα στὴ θεϊκὴ καὶ στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση (Θρησκεία) καί, ἀφετέρου, ἀνάμεσα στὴν Θρησκευτική (αὐτο) συνείδηση, ὡς τὴν πλεον ἔσωτερικὴ διαδικασία, καὶ στὴν ἔξωτερικὴ ἔκφραση αὐτῆς (Ἐκκλησία). Ἀναλυτικότερα, ἢ κοινωνικὴ ἐλευθερία, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται πλέον ἀπὸ τὸν σπουδαιότερο «κοινωνικὸ θεσμό» ἀπὸ τὸν δποτο, ὅπως εἶναι προφανές, ἔξαρταται, δηλαδή, ἀπὸ τὴν Θρησκεία/Ἐκκλησία, ἀπαίτει, ὡς πρὸς τὸ πρῶτο σκέλος τῆς (σύλληψη τοῦ Θεοῦ/Θρησκεία), τὴν σύμπτωση τῆς «θρησκευτικῆς» μὲ τὴν «κοσμικήν» ἢ «βέβηλον» «συνείδησιν», δηλαδή, τὴν ἐπεξεργασία καὶ ἐμβάθυνση τῆς ἀπλῆς παραστάσεως τοῦ θείου μέσω τῆς «διανοίας», τοῦ «νοεῖν» (πρᾶγμα ποὺ εἶναι καὶ τὸ «ὕψιστον τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων»¹⁹⁰), ἢ τῆς «λογικῆς νοήσεως»¹⁹¹. Ἔτσι, ἢ θεϊκὴ «ἀλήθεια»¹⁹² ὅχι μόνον δὲν καθίσταται ἀπλὸ διανοητικὸ σχῆμα, ὅπως πολλοὶ ἴσχυρίζονται, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀναδεικνύεται ὡς «ἐνότης ζῶσα»¹⁹³, ὡς «ἔσωτερικὸν ζωντανὸν στοιχεῖον τῆς συνειδήσεως»¹⁹⁴, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐνότητος ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ «συνδιαλλάττει» τοὺς πλούσιους προσδιορισμοὺς καὶ τὶς διαφορές της¹⁹⁵: «Ο θεὸς εἶνε πνεῦμα, νοῦς, ἄρα πρὸς μόνον τὸ πνεῦμα ὑπάρ-

188. Αὐτόθι, σ. 103.

189. Αὐτόθι, σ. 107.

190. Αὐτόθι, σ. 87.

191. Αὐτόθι, σ. 86.

192. Αὐτόθι, σ. 82.

193. Αὐτόθι, σ. 89.

194. Αὐτόθι, σ. 87.

195. Αὐτόθι, σ. 89.

χει, ύπο μόνου τοῦ νοῦ νοεῖται...μὴ νοοῦντες, δὲν ἔχομεν, οὕτως εἰπεῖν, θεόν»¹⁹⁶.

Ως πρὸς τὸ δεύτερο σκέλος της, τὸ ὅποιο ἔκφράζει, ώς φυσικὸς φορέας, ἡ Ἐκκλησία (καὶ μάλιστα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐλληνικὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, μὲ τὸν χειρότερο τρόπο¹⁹⁷), ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ τὴν ἀπόσπαση τῆς συνειδήσεως ἀπὸ τὴν ἀπλῆ —κατὰ κύριο λόγο «ὑλικήν»— «παράστασιν» τοῦ θείου· ἀπαιτεῖ, δηλαδή τὴν ἀπόσπαση τῆς συνειδήσεως ἀπὸ τὸ θεῖο ὅπως αὐτὸς ἐμφανίζεται μέσω «τῆς εἰκόνος καὶ τοῦ συμβόλου»¹⁹⁸ καθὼς καὶ μέσω διαφόρων τύπων οἱ ὅποιοι ἀναγονται στὶς ἀρχικές φάσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ (ἰουδαϊσμό, ἑθνισμό¹⁹⁹), —με μία λέξη, ἀπὸ στοιχεῖα τὰ ὅποια δὲν ἔκφραζουν τὸν Χριστὸν ὡς πνεῦμα ἀλλὰ ὡς «αἰσθητὸν υἱόν» ἢ ὡς «γράμμα ξηρόν»—, καί, βέβαια, ἀπὸ τὴν πλέον τερατώδη «ἀντίφασιν», τὴν παρέμβαση τοῦ ιερέως ὡς μεσίτου στὴν λατρεία καὶ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος μὲ τὸ θεῖον πνεῦμα²⁰⁰. Τὸ «γράμμα» μάλιστα καταστρατηγεῖ τὴν ἐλευθερία πολὺ περισσότερο ἵσως ἀπ’ ὅ,τι ἡ ἔλλειψη νοητικῆς ἐμβαθύνσεως στὴν ἀναπαράσταση τοῦ θείου. Καθότι, ώς «γράμμα», δὲν συνιστᾶ οὔτε «πνεῦμα ζωογονοῦν καὶ κινούμενον» οὔτε καὶ καθαρὰ τυπικὸ στοιχεῖο (ἀφοῦ ἐμπεριέχει τὸ σύμβολο)²⁰¹. ἀντίθετα, ἀποτελεῖ μορφὴ φευδο-πνεύματος ἢ ἔξιδανικεύσεως τῶν «ὑλικῶν ἀναπαραστάσεων» μέσω τῆς ὅποιας «ἰδανικεύονται» τὰ «παρόντα» (δ, τιδήποτε πρόσκαιρο καὶ ἐπίκαιρο). γεγονὸς ποὺ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τὴν ἐπαναπρόσληψη τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς προβλητικῆς ἐκτάσεως στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον καὶ ἐπιφέρει τὴν καταβαράθρωση αὐτοῦ στὸ καθημερινὸ καὶ κοινότυπο. Μὲ μία λέξη, ἡ θεμελιώδης ἀπαίτηση τῆς ἐλευθερίας συνίσταται στὴν ἐνδελεχῇ ἀναγωγὴ τῆς Ἐκκλησίας σὲ Θρησκεία. Πρᾶγμα τὸ ὅποιο συντείνει, ἀφενός, στὴν ἀποτροπὴ τῆς διαστροφῆς τῆς βουλήσεως καὶ τοῦ πνεύματος καὶ στὴν ἀναγωγὴ τους ἀντίστοιχα στὴ θεϊκὴ βούληση καὶ στὸ πνεῦμα καί, ἀφετέρου, στὴν συστοιχία τῆς βουλήσεως πρὸς τὴν θεϊκὴ ἀλήθεια ἢ ὅποια συνιστᾶ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα: «Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ πλήρης ἀρμονία

196. Αὐτόθι, σ. 87.

197. Αὐτόθι, σ. 95.

198. Αὐτόθι, σ. 79.

199. Αὐτόθι, σ. 79.

200. Αὐτόθι, σ. 89.

201. Αὐτόθι, σ. 79.

τῆς βουλήσεως πρὸς τὸν λόγον καὶ τὴν ἀλήθεια, ἥτις εἶνε αὐτὸς ὁ θεός, ἡ διάγκη, τὸ ἔχον διότι δὲν δύναται ἄλλως νὰ ἔχῃ»²⁰².

Διεύρυνση καὶ συνάμα δλοκλήρωση τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, ώς μορφῆς τῆς «ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας», ἀποτελεῖ, βέβαια, στὴ συνέχεια ἡ «πολιτικὴ ἐλευθερία»²⁰³. Αὕτη ἔγκειται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὴν ὑπακοή ὅχι στὰ ἀρθρὰ τοῦ συντάγματος καὶ τοῦ ποινικοῦ νόμου (στοιχεῖο ἔξωτερικό) ἀλλὰ στοὺς «νόμους» ποὺ ἐπιβάλλει «ὁ λόγος καὶ τὸ δίκαιον» ώς ἔκφραση τοῦ «θρησκευτικοῦ αἰσθήματος»²⁰⁴. μία ὑπακοή, ὅμως, ποὺ ἐπισυμβαίνει «μετὰ συνειδήσεως καὶ διανοίας», δηλαδή, μέσω τῆς διανοητικῆς ἐμβαθύνσεως καὶ διαπλατύνσεως τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος²⁰⁵. Τοῦτο προϋποθέτει τὴν ὑπέρβαση τῆς «θεμελιώδους ἀντιφάσεως» ποὺ «λυμαίνεται καὶ αὐτὸ τὸ κληρικὸν ἀξίωμα», σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια: τὸ «θεῖον καὶ πνευματικόν», ἀπὸ τὴ μία πλευρά, «ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ», ἀπὸ τὸν ὅποιον καὶ λατρεύεται, γιὰ νὰ ἀναδείξει ἔτσι τὴν ἐνσυνείδητη ἐνότητα μαζί του, ἐνῷ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, «παρουσιάζεται καὶ λατρεύεται ώς ὅλως ἔξωτερικὸν καὶ αἰσθητὸν πρᾶγμα»· γεγονὸς ποὺ συνιστᾶ γιὰ τὸν ἀνθρωπὸ ὅχι μόνον καὶ ἀπλῶς πτώση στὴν τυπολατρεία δὲλλά, ἐπιπλέον, —καὶ κατὰ κύριο λόγο— μία «παλινδρόμησιν», δυνάμει τῆς ὅποιας ὁ τελευταῖος καθίσταται «νήπιος» καὶ δεσμιος τοῦ «νόμου τῆς δουλείας»²⁰⁶. Ἡ ἴδια, ἄλλωστε, ἡ ἔλλειψη συνδέσεως, τῆς ἐσωτερικῆς (θρησκευτικῆς) ἐλευθερίας μὲ τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἔνα συνειδησιακό «σχῆμα» ἢ «ἀντίφασις» ποὺ ἀναπαράγει τὸ ἀρχικὸ σχῆμα/ἀντίφασιν τῆς συνειδήσεως. Καὶ τοῦτο ἔχει ἥδη, κατὰ τὸν Γρατσιάτο, ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Hegel: «Αἱ πολιτικαὶ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἐπαναστάσεις, λέγει ὁ Ἐγελος, εἶνε ἀχώριστοι, λαὸς δὲ ἐπιτελῶν τὴν μίαν καὶ μὴ ἐπιχειρῶν τὴν ἄλλην ἀστοχεῖ τοῦ σκοποῦ του καὶ καταλείπει ἐντὸς ἑαυτοῦ ὀλεθρίαν ἀντίφασιν, σχῆμα ὅπερ ὀφεῖλει νὰ ἔξαλείψῃ, ἐὰν θέλῃ νὰ μὴ καταστραφῇ»²⁰⁷.

Ἡ «ύφιστη ἐλευθερία», δηλαδή, ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀπόλυτος «αὐτοσυνείδησις τοῦ πνεύματος», δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ διείσδυση τῆς

202. Αὔτοθι, σ. 96.

203. Αὔτοθι, σ. 32.

204. Αὔτοθι, σ. 32.

205. Αὔτοθι, σ. 75.

206. Αὔτοθι, σσ. 74-75.

207. Αὔτοθι, σσ. 215-216.

έσωτερικής/θρησκευτικής έλευθερίας στὰ στενά δρια μιᾶς πολιτικής κοινότητος. Προκύπτει ἀπὸ τὴν διαδοχική ἐνσωμάτωση καὶ ἔκφραση τῆς έλευθερίας αὐτῆς στὸ καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἑκάστοτε προνομιούχου «λαοῦ» ἢ λαῶν, γεγονὸς τὸ ὅποιο συγχροτεῖ «τὸ προοδευτικὸν πνεῦμα τῆς ἀνθρωπότητος» ἢ τὴν «ἱστορίαν»²⁰⁸. ‘Γπ’ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔννοια, ὅπως θὰ διαπιστωθεῖ καὶ στὴ συνέχεια, «ὁ δεσμὸς ἄρα καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ιστορίας εἶνε ἡ γνῶσις, ἢ αὐτοσυνείδησις τοῦ πνεύματος, ἥτις εἶνε ἡ ὑφίστη ἔλευθερία».

5. Ἡ ιστορικὴ ἔλευθερία

Ἐὰν ἡ «ὑφίστη ἔλευθερία» ἐπιτυγχάνεται μέσα ἀπὸ τὴν ιστορικὴ πορεία χάρη στὴ διαδοχικὴ ἢ συγχρονικὴ ἐμφάνιση ὅρισμένων λαῶν, τοῦτο συμβαίνει μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, κατὰ περιοδικὰ διαστήματα, ὁ «πολιτισμός» γενικὰ ἐνὸς λαοῦ ἢ λαῶν ἀποκτᾶ τὴν ἰκανότητα ἀποτινάξεως τοῦ «γράμματος» καὶ ἀναγωγῆς του στὴν ἐνότητά του μὲ τὸ «πνεῦμα». Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ «γράμματος» δὲν ὀφείλεται, ἀσφαλῶς, μόνον σὲ μία τυπολατρικὴ ἐμμονή. Ἀντίθετα, συνάπτεται καὶ μὲ μία, ἀργὴ ἀλλὰ σταθερή, μετατροπὴ τῶν «νόμων», τῶν «θεσμῶν» καὶ τῶν «πεποιθήσεων» ἐνὸς λαοῦ σὲ «ἔξιν», δηλαδή, σὲ μία «ἐνέργεια» ποὺ ἐπιτελεῖται «μηχανικῶς, ἀνευ διανοίας, βουλήσεως, συναισθήσεως». Καὶ καθὼς ἀρχίζει, ἔτσι, μία διαρκὴς ἐπισυσσώρευση ἔξεων, δημιουργεῖται, σιγά-σιγά, ἕνα «δίκτυον πνευματικῶν ἔξεων .. ὅπερ γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ φραγμὸς εἰς τὴν πρόοδον», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι «πλάττεται οὕτω νοσηρὸν τέλμα». τοῦτο συμπυκνώνεται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὸ «κέντρον πάντων», τὸ «ἔθνικὸν πνεῦμα», τὸ ὅποιο, καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς πυκνωτὴς τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος/νοήσεως, «δὲν ἔχει πλέον τὴν δύναμιν νὰ ἔλχῃ εἰς ἑαυτό» καὶ ἔτσι νὰ «ἀνυψοῖ τὰ ἀτομα»²⁰⁹. Ἀπὸ τὴν ἀλλη πλευρά, τὰ ἀτομα, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, καθίστανται τὰ ἴδια «κέντρον» τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἀτομικότητες «ἐγωιστικές» καὶ «μερικές», ἀδυνατώντας ἔτσι νὰ λειτουργήσουν ὡς «πραγματικὰ ἀντικείμενα», δηλαδὴ ὡς ὑποκείμενα πού, ἔχοντας κατακτήσει τὴν «ὑποκειμενικὴ ἔλευθερία», θὰ ἀποτελέσουν γνήσιους ὑποδοχεῖς μιᾶς ἔλευθερίας ποὺ δὲν εἶναι «ἀφηρημένη» ἔννοια ἀλλὰ «πεπραγματωμένον

208. Αὐτόθι, σ. 110.

209. Αὐτόθι, σ. 67.

δύντικείμενον»²¹⁰. Σὲ μία τέτοια ταχτική παρωθοῦνται, μάλιστα, συχνὰ ἀπὸ τὸν χλῆρο: παρεμβαίνοντας δίκην μεσίτου δινάμεσα στὴν ἔχαστοτε ὀτομικὴ συνείδηση καὶ στὸ ἀπόλυτο πνεῦμα, ὁ χλῆρος καταστρατηγεῖ τὴν «ἄμεσον» καὶ «συνεχῆ» «ἔνωσιν» τῶν δύο, ἡ δποία ἀκριβῶς ἀποτελεῖ «αὐτόχρημα τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν»²¹¹. Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, στόχος καὶ νόημα τῆς ἴστορίας (ὅφείλει νὰ) καθίσταται, στὸ ἔξῆς, ἡ ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερη προσπάθεια τῶν «πεπολιτισμένων ἔθνων», ποὺ ἔχουν κυριευθεῖ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν τυπολατρεία (ἔχουν βυθιστεῖ στὸ «γράμμα»), νὰ ἀποτινάξουν τὸν ζυγὸ τῆς τελευταίας καὶ νὰ «ἔφαρμόσωσι κοινωνικῶς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος»²¹². πιὸ συγχεκριμένα —καὶ τοῦτο ἀκριβῶς συνιστᾶ τὴν ἴστορικήν «πρόοδον»— καθῆκον τῶν πολιτισμένων ἔθνων εἶναι, ἀφοῦ διναβιβάσουν σὲ «μονὴ Θεοῦ»²¹³ ὅχι τὰ «σύμβολα καὶ τὰς εἰκόνας» (τὰ δποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μονάχα «σύμβολα καὶ εἰκόνες»²¹⁴) ἀλλὰ τὸ «αἴσθημα» καὶ τὴν «πίστιν», νὰ ὁδηγηθοῦν, —στὸ ὄργανωμένο πάντοτε πλαίσιο μιᾶς «Κοινότητος» ἢ ἐνός «ἔθνους», — σὲ νοητικὴ προσέγγιση καὶ βίωση τῆς θρησκευτικῆς ἀλήθειας: στὴν προσέγγιση τῆς ἀλήθειας αὐτῆς μέσῳ τῆς συνειδήσεως, κατὰ τέτοιον, ὅμως, τρόπο, ὥστε τὸ «περιεχόμενον» τῆς τελευταίας νὰ εἶναι «ἀληθὲς καὶ λογικόν» καὶ ὅχι ἀπλῶς αἰσθητικό/συμβολικό²¹⁵. Ἡ ἐλευθερία ποὺ ἐπιτυγχάνεται ἔτσι καὶ ποὺ δὲν εἶναι παρά «ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, ὡς ἀλήθεια πραγματοποιούμενη ἐν τῇ κοινωνίᾳ»²¹⁶, —μὲ μία λέξη, μία διευρυμένη «συνείδησις καὶ παράστασις τοῦ Θεοῦ»²¹⁷—, δὲν συμπίπτει σὲ κακμία περίπτωση μὲ τὴν «αὐθαιρεσίαν» καὶ τὸν ὑποχειμενισμό· ἡ «ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως», καθὼς αὐτὴ ἐκπηγάζει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ «λόγου», προϋποθέτει «ὄργανωσιν διδασκαλίας καὶ πειθαρχίας», δηλαδή, «νόμου» καὶ «κανόναν», ἡ ἐξάσκηση τῆς δποίας ἀποβαίνει, στὸ ἔξῆς, ἄμεσο καθῆκον τοῦ χλήρου²¹⁸.

210. Αὐτόθι, σ. 67, 104.

211. Αὐτόθι, σ. 104.

212. Αὐτόθι, σ. 112.

213. Αὐτόθι, σ. 113.

214. Αὐτόθι, σ. 114.

215. Αὐτόθι, σ. 113.

216. Αὐτόθι, σ. 114.

217. Αὐτόθι, σ. 109.

218. Αὐτόθι, σ. 113.

‘Ο βαθμὸς ἐπιτεύξεως τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς —καὶ τοῦτο ὀφεῖλει νὰ τονισθεῖ ἴδιαίτερα, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἔξηγεῖ σημαντικὰ τὴν ἴδιαίτερη εὐαίσθησία ποὺ ἐπιδεικνύει ὁ Γρατσιάτος στὴν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας— δὲν ὑπῆρξε, ἐντούτοις, μέχρι τώρα ἴδιος γιὰ ὅλα τὰ ἔθνη οὔτε γιὰ ὅλα τὰ θρησκευτικὰ δόγματα. Καταρχὴν, ἡ ἴδια ἡ «θεμελιώδης ἴδεα τοῦ Χριστιανισμοῦ», ὅπως αὐτὴ ἀναπτύχθηκε ἐδῶ (ὡς «ταυτότης τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως»), δὲν ἐφαρμόσθηκε μὲ πληρότητα οὔτε «ἐν τῇ Ἀστινικῇ» οὔτε «ἔτι μᾶλλον ἐν τῇ Λατινικῇ Ἐκκλησίᾳ» καὶ στὰ ἀντίστοιχα ἔθνη, καθότι ἀφανίσθηκε καὶ παραμορφώθηκε «ἐν τοῖς συμβόλοις»²¹⁹. Μολοντοῦτο, στὴν Εὐρώπη, καὶ ἴδιαίτερα στὴ Γερμανία, ἡ «ούσία τοῦ Χριστιανισμοῦ» ἐκφράστηκε πολὺ περισσότερο ἀπ’ ὅτι στὴν Ἀνατολὴ χάρη στὴν «διαμαρτύρησιν» (καὶ, κατ’ ἐπέκταση, χάρη στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση), ἡ δποία, ἀν καὶ ἀφίστατο ὀχόμη μιᾶς «πλήρους καὶ σαφοῦς συνειδήσεως τῶν ἀρχῶν» τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν ἔπαινε, ὡστόσο, νὰ ἀποτελεῖ μία πρώτη «ἀτελῆ μορφὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ» (στὴν ούσιώδῃ διάστασῃ του²²⁰)· μὲ μία λέξη, δὲν ἔπαινε νὰ συνιστᾶ τὴν πρώτη ἐνέργεια μέσῳ τῆς δποίας ἡ χριστιανικὴ ἴδεα «ἄρχεται λαμβάνουσα ὑπαρξίν, ἀνάπτυξιν, αὐτοσυνείδησιν»²²¹. Ἀντίθετα, στὴν Ἀνατολή, καὶ ἴδιαίτερα στὴν Ἑλλάδα, —καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μία πολλαπλῶς τραγικὴ ἀντινομία— οἱ ἀρχὲς τῆς «Μεταρρυθμίσεως» πού, ὅπως ἥδη διαπιστώθηκε, συνιστοῦν τὴν «ούσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ» καὶ τὶς δποίες κάθε «ἔθνος ὀργῶν εἰς πρόοδον καὶ μεγαλεῖον ... ὀφεῖλει νὰ ἐνστερνισθῇ μεταποιοῦν εἰς ζῶντα στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοῦ βίου», ἀντὶ νὰ ὑπεισέλθουν στὸ βάθος τῆς ἐθνικῆς (θρησκευτικῆς) συνειδήσεως καὶ νὰ συγχωνευθοῦν μὲ τὶς πάτριες ἴδιαιτερότητες αὐτῆς, ἐφαρμόσθησαν, μὲ καθαρὰ ἔξωτερικὸ τρόπο «ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ... ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ», στὸ ὄνομα τῆς διαφυλάξεως τῶν «πατρίων παραδόσεων» (γράμμα)²²²· μὲ ἀποτέλεσμα, δχι μόνον νὰ μὴν ἀναβαθμίζεται ἡ ἐθνική (θρησκευτική) συνείδηση —μέσα ἀπὸ τὸν ἐμπλουτισμό τῆς ἀπὸ τὴν «ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως» καὶ τὴν «αὐτονομίαν τοῦ πνεύματος» ποὺ παρέχει τὸ «πνεῦμα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ»— καὶ

219. Αὐτόθι, σ. 101.

220. Αὐτόθι, σ. 109.

221. Αὐτόθι, σ. 101 (ἡ ὑπογρ. τοῦ Γρατσιάτου).

222. Αὐτόθι, σ. 109.

έτσι νὰ διατηρεῖται τὸ συνειδησιακὸ «σχῆμα», ἀλλὰ καὶ νὰ ἐμποδίζεται, δικριβῶς γιατὶ προσκρούει στὸ σχῆμα αὐτό, ἡ ἴδια ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ πρακτικὴ προαγωγὴ τοῦ υἱοθετηθέντος τούτου πνεύματος (δὲν ὑφίσταται ὄρθη «πρᾶξις» καὶ ἐπιστήμη χωρὶς τὴν θεμελίωση αὐτῶν στὴν «δύναμιν τῆς θρησκείας»²²³).

Μία τέτοια ἐμβάπτιση τοῦ κοινωνικοῦ/ἐπιστημονικοῦ/πρακτικοῦ πνεύματος στὸ αὐθεντικὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα χρειάζεται, τελικά, κατὰ τὸν Γρατσιάτο, τὸ ἔλληνικὸ ἔθνος, ἐὰν αὐτὸς θέλει πραγματικὰ ὅχι ἀπλῶς νὰ ἀποτελέσει μὲ τὴν ἔξελιξή του σημαντικὴ παρουσία μεταξὺ τῶν ἔθνῶν ἡ πορεία τῶν ὅποιων πρὸς τὴν ἐλευθερία συγχροτεῖ τὴν ιστορία ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἔθνος μὲ πρωταγωνιστικὸ ιστορικὸ ρόλο· νὰ ἡγηθεῖ, δηλαδή, μιᾶς «νέας ἵσως» ιστορικῆς «ἀποστολῆς» ποὺ τοῦ ἐπιφυλάσσει ἡ Πρόνοια καὶ ποὺ δὲν ἔγχειται στὴν κατάκτηση τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ στὴν ἀπόλυτη —κατὰ τὸν δυνατόν— αὐτοσυνειδησία²²⁴.

223. Αὐτόθι, σ. 115.

224. Αὐτόθι, σ. 118.